

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԳԵՎՈՐԳ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԿԱՐՊԻՍՅԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ՏՆԹԵՎԱՅԻ*

ԵՐԿԵՐԸ

Գրիգոր Տաթևացիի համբավը մեծ եղած է ոչ միայն Կր սրբակրոն վարքով, ուսուցչական-մականվարժական գործունեությամբ, այլ նաև մատենագրական վաստակով:

Ան գրած է բազմաթիվ աշխատություններ, որոնցմե շատերը տակավին կկարդան խոր և սխառնմատիկ ուսումնասիրության: Իր աշակերտը՝ Թովմա Մեծոփեցին, անոր մասին կգրե. «Վարդապետն ամենայն հայոց, երկրորդ լուսավորիչն և աստուածաբանն՝ զեք ի վերոյ գլուխ ամենայն իմաստասիրաց և վարդապետաց հնոց և նորոց»²³, Եվ այս ձրի վերագրում մը չէ: Եվ իրապես Հին և Նոր Կտակարաններու, կրոնական երկերու գիտութենեն զատ, Տաթևացին ուսումնասիրած էր նաև Կրմաստասիրական և արտաքին աշխարհիկ գիտությունները, որոնցմով զինված՝ ան մեծ հմտությամբ վարդապետներ պատրաստեց Հայ Եկեղեցւոյ համար և պայքար մղեց ունիթոական շարժման դեմ, հանդիսանալով ջերմ պաշտպանը Հայ Եկեղեցւոյ ուղղափառության, խոսելու, գործելու և առաջնորդելու իշխող պատրաստ:

* Շարունակված «Եղմիածին» ամսագրի 1959 թվականի № 9-ից:

23 Թովմա Մեծոփեցի, «Պատմություն», էջ 50:

Գրիգոր Տաթևացիի աշխատասիրությունները հետևյալներն են.

1. «Նորին Գրիգորի [Տաթևացւոյ] աշակերտի, Համառոտ տեսութիւն ի Գիրս Պորփրի»: Տպված 1793-ին, Մադրաս:

2. «Նուամեծին Յովհաննու հայոց փիլիսոփայի և վարդապետի, Հաւաքումն համառօտ վերլուծութեան Ստորոգութեանցն Արիստոտէլի, աշխատասիրեալ ի Գրիգորէ աշակերտէ»:

3. «Նորին Յովհաննու Որոտնեցւոյ, Համառօտ լուծումնք Պերի Արմենիասի գրոցն, հաւաքեալ ի Գրիգորէ աշակերտէ»:

4. «Նորին Գրիգորի աշակերտի Յովհաննու Մեծի, Համառօտ լուծումն Առաքինութեանցն Արիստոտէլի»:

5. «Նորին Գրիգորի, Լուծումն համառօտ ի խրատ գրչութեան Գէորգեայ վարդապետի, զոր նախ խնդրեալ էր Կոստանդնույ գրչի և ապա Դոյներիցանց Ստեփանոսի», գրված 1408-ին Մեծոփա վանքին մեջ:

6. «Նորին Գրիգորի աշակերտի Յովհաննու Որոտնեցւոյ, Լուծումն համառօտ դժուարիմաց բանից ի գիրս գրչութեան որոյ Արիստակիսի հեղտրէ», գրված 1408—1409-ին Մեծոփա վանքին մեջ, Վերլուծական աշխատանք մըն է:

7. «Ոսկեփորիկ, Հսրցումն խօճայ Մատուշայի և պատասխանիք Գրիգորի»:

8. Նորին Գրիգորի [Տաթևացու], Դաւանութիւն հաւատոյ շորեքտասան աստիճանաւ, զոր ժողովեալ այսպէս դաւանիմք հասարակ բանիւ և համառօտ բանիւ, կամ «Յաղագս գաւազան տալոյ»:

9. Գրիգորի աշակերտի Յոհաննու եռամեծի աշխատասիրեալ, ի լուծումն պարպմանց սրբոյն Կիւրդի, ի խնդրոյ ումեմն բունասիրի Գէորգեալ նորին հարազատի, գրուած 1391-ին: «Պարապմանց» կկոչվի այս գիրքը, որովհետեւ հերձվածներու բոլոր հարցումներուն սպառիչ և անթերի պատասխաններով կպարապի:

10. «Մահմանադրութիւն դաստիարակութեան նորածնելոց մանկանց, որք հրապիրելոց իցեն յաստիճան քահանայութեան: Խրատք հարկատրք և պիտանիք, արարեալ մեծի վարժապետին Գրիգորի հոնտորին» (տե՛ս «Մաշտոց Ձեռնադրութեան», էջ 1—53):

11. «Գիրք հարցմանց»:

12. «Ընդդէմ Տաճկաց», որ Գիրք հարցմանց-ի ամբողջական մեկ գլուխն է, տպագրութեան ատեն զուրս ձգված:

13. «Գիրք փոքր հարցմանց ի խնդրոյ Գէորգեալ Նրզնկացու», գրված 1387-ին:

14. «Թուղթ Գրիգորի Տաթևացու առ Կաթողիկոսն ի Կիլիկիա»:

15. «Արձակմանն աղօթք, արարեալ մեծի լաբունապետին Գրիգորի»:

16. «Դաւանութիւն հաւատոյ, Քարոզագիրք». կբաղկանայ երկու հատորներե, ա. «Ամարան», բ. «Ձմերան»:

17. «Վասն Աթոռոյն Աղթամարայ»:

18. «Մեկնութիւն գովեստից, տօնից տէրունականաց, ի պատիւ սրբոց, ի պատճառ գիտութեան տիմարաց, մանաւանդ ի յաղբիւս արտասուաց՝ անձանց թախծեալ, յաւետ ի ճշմարտութիւն կարգաց ուղղափառար, ի յեղծովն բարբառնմանց շարափառաց»:

19. «Վասն կազմութեան մարդոյ»: Տաթևացին այս հատորին մեջ կխոսի մարդու ծագման մասին: Կառաջադրե ան տեսակետը, որ ստեղծագործութիւնը անկատարեն դեպի կատարյալը գացած է. այսպէս, ճախ գոյացած է ալելի անկատարը՝ տնկականը (բույսը), հետո զգայականը (կենդանին) և ապա բանականը (մարդը), ըստ որում ամեն ինչ կզարգանա անկատարեն դեպի կատարյալը: Սերմի նյութի մեջ Արարչի հրամանով գոյացած է զկազմողական զորութիւնը:

Տաթևացին ունի նաև բազմաթիվ լուծմունքներ և մեկնութիւններ. այսպէս՝

20. «Լուծմունք արտաքին Գրոց Գրիգորի Տաթևացու»:

21. «Լուծմունք Յորայ կամ Համառօտ լուծմունք դժուարիմաց բանից ի մեկնութիւն

գրոց Յորայ և ի բանս մեկնչաց», որու հորինման մասին հեղինակը հետևյալը կգրե. «Ի վաղուց հետէ փափաքէի բոլոր մեկնութեան Յորայ. և ի թուականութեանս Հայոց ՊՄԷ (1408) ամի, եկեալ մեր յերկիրս Քաջբերունի, և ձմերեալ ի հրեշտակարնակ վանս Մեծոփայ, ի սպասու դամբարանաց վարդապետացն սրբոց և ընթերցմանց, հաւաքեցի զդժուարարոյծ բանս Յորայ, և զմեկնողաց նորա, և այլ սակաւ ինչ լուծումն Արիստակէսի և Գէորգայ ի խրատս գրչութեան, ընդ մին և զքաղուածոյ մեկնութեան Յովհաննու Աւետարանչի, և ընծայեցի ի պատիւ սուրբ տեղոյս ուսումնասէր անձանց»:

22. «Գրիգորի Լուծմունք համառօտ ի տեսութիւն Դաւթի Ներգինացու, ազգաւ հայ, իմաստութեամբ հելլենացի»:

23. «Լուծմունք Աւետարանի Մատթէոսի»:

24. Նորին Գրիգորի [Տաթևացու] Լուծումն համառօտ ի տեսութիւն Դաւթի, կամ «Լուծմունք դժուարիմաց բանից և քաղուածոյ Սաղմոսացն Դաւթի», որու հորինման մասին հետևյալ տեղեկութիւնը կուտա. «Հաւաքեցի... ի նեղ ի ստորասուզեալ ժամանակի, որում բռնակալն Թամուր, թոյլտուութեամբ վերին խնամոց, տիրեալ բազում աշխարհի և աւերեալ և կործանեալ յայսմ ամի ՊՄԴ (1405) թուի: Եւ պատճառ շարժութեան (շարժառիթ) վերստին քաղուածոյս՝ նախ մեծին Վարդանայ համառօտ և խորին տեսութեան, որ անյայտ մնար միշտ, հոգացալ յայտնի և ընդ արձակ ցուցանել: Նրկորդդի զառաջին քաղուածոյն կարի կարճ և պակաս թովէր»²⁴:

25. «Քաղուածոյ մեկնութիւնք «Առակաց» և «Նրգ Նրգոցի»:

26. «Քաղուածոյ մեկնութիւն Մատթէոսի Աւետարանի». (6 հատոր), ուր հեղինակը հիշված է, «Զուարթուն... աշակերտ Յովհաննու Որոտնեցուն»:

27. «Քաղուածոյ մեկնութիւն Յովհաննու Աւետարանին»:

28. «Մաղկաքաղ մեկնութիւն Եսայայ, ի լուսաւոր բանից տեառն իմոյ և վարժապետին Յովհաննու Որոտնեցուն»:

Ինչպէս կերևի այս թվումեն, կրոնական ամբողջ մատենադարան մըն է Տաթևացիի երկասիրութիւնը: Մեկիկ-մեկիկ ներկայացնել անոնցմէ յուրաքանչյուրը՝ տարիներու աշխատանքի և խոր ուսումնասիրութեան կիկարտի: Պիտի ջանանք ալելի մատեն ծանոթանալու «Քարոզագիրք»-ին և «Գիրք հարմանց»-ին, որ իր գլուխ-գործոցն է: Բայց նախ երկու խոսք «Ոսկեփորիկի» մասին, որ աստվածաբանական հավաքածո մըն է:

²⁴ Նոտարք հայոց, էջ 23—24:

«Ոսկեփորիկ» կամ «Հարցումն խօճայ Մասուղշայի և պատասխանիք Գրիգորի» հավաքված է 1383-ին, և կրադկանա շորս հատորներով։ Այդ առթիվ հեղինակը հետևյալ տեղեկություններ կուտա։ «Հառաքեցի զգիրս ևստուածարանութեան, որ անուանեալ կոչի Ոսկեփորիկ։ Արդ՝ գրեցաւ սա ընդ հովանեաւ Ս. Առաքելոցս, Առաքելական Աթոռոյն Եւստաթէի, և այլ բաղմահաւք սրբութեանց, ի նեղ և ի նուաղեալ ժամանակի, թուականութեան մերոյ ազգի ՊՄԶ-երորդի (1407)։ Ի խնդրոյ ուսման բարեպաշտ խօճայ Մասուղշայի, ընկալութեամբ ի սնպտէ՛ արանց Դարէժ քաղաքի։ Զոր խնդրեաց բազում անգամ գրով և բանիւ, գրել յաղագս Սրբոյ Երրորդութեան և յաղագս Քրիստոսի աստուածութեան։ Եւ ես տկարս ոգւով և ծիւրեալս մարմնով՝ գրեցի և հառաքեցի ի սրբոց զճշմարիտն և զուղիղն կարճառօտ բանիւք, և ի շորս հատոր բաժանեցի վասն դիւրութեան ընթերցողաց»²⁵։

Գրքի անվան մասին կգրեն ուրիշ տեղ մը, «որ անուանեալ կոչի Ոսկեփորիկ, զի ըստ իրին և զանունն եղեալ ունի, ոսկի՝ այսինքն անապական և պատուական զանձիւք աստուածային առլցեալ, որ և զստացաւ իւր և զսիրող իւր և զսիրողս աստուածութեամբ փարթամացուցանէ»²⁶։

«Ոսկեփորիկ»-ի բովանդակությունը Ս. Երրորդության և Քրիստոսի աստվածության մասին է։ Հեղինակը զանոնք հավաքած է զանազան հեղինակներու գրվածքներին։

«Ոսկեփորիկ» թիվ 5118 ձեռագիր օրինակին մեջ Ռատակես Սերաստացի կգրեն.

«Գանձս այս բաղմալեղուն

Եւ մարդարիտ պատուելազոյն,

Յանմահական ծովէ հոգոյն,

Պարգև տուաւ մեզ ի վեհոյն,

Յեռամեծէ՛ բարունոյն...»։

Տաթևացու մյուս կարևոր գործն է՝ «Դաւանութիւն հաւատոյ, Քարոզագիրք», որ ավարտած է 1407-ին։ Գիրքը կրադկանա երկու հատորներն՝ Ձմեռան և Ամառան։ Առաջին հատորը կընդգրկեն Մնունդեն մինչև Հոգեգալուտան և կպարունակեն 184 քարոզներ։ Իսկ երկրորդը՝ Հոգեգալուտան մինչև Ավագ տոները և կպարունակեն 160 քարոզներ։

«Աստուածահաճոյ», «Հոգեզարդ» և «Բաղմաշնորհ» վարդապետին այս գործը կոչված է «Հոգեբուխ և աստուածախոս մատենան»։ Իր քարոզներով ան հանդիսացավ մեծագույն պաշտպանը Հայաստանյայց Եկեղեցւոյ, պայքարեցավ կրօնով և գիտութեամբ

ունիթոններու ոտնձգությանց դեմ և պաշտպանեց Հայ Եկեղեցւոյ դավանանքը խոսքով և գրչով։ Ինք ըլլալով «քաջ հոնտոր» և «աստվածաբան վարդապետ», զարկ տվաւ հոնտորական քարոզչական արվեստին և ճիսացուց վարդապետական տեսությունները և հասցուց բեմբասաց քաջ վարդապետներ։

Քարոզագրքի մասին Տաթևացին երեք պատճառ կթվեն. «Նախ՝ հարկեցեալ յեղբարց համաշունչ աշակերտաց. երկրորդ՝ զի ոչ գոյր գիրք քարոզաց մերս վարդապետաց, բայց միայն խորին ասացուածք, և երրորդ պատճառ, զի ես տարտամ հոգւով և ծոյլ մարմնով ոչ կարացի բաղմաց քարոզել, վասն որոյ հնարեցայ զգիրս քարոզաց, զի և ինձ մասն լիցի ընդ ձեզ բարեաց»²⁷։

Տաթևացին նշանավոր քարոզիչ մը եղած է։ Հաճախ ան իր քարոզները արարներն լեզվով ալ խոսած է, և պարզաբանած, թի Քրիստոս որպես Աստված քարոզած է և այլազգիներեն շատեր հավատացած և մկրտված են։ Տաթևացիի քարոզները այնքան խոր տպավորություն ձգած էին տաթևացիներուն վրա, որ հետագային գիտակցաբար բաղմաթիվ նահատակվողներ եղան իրենց կյանքին և Եկեղեցիին համար։ Տեղին է հոս մեջ բերել Տաթևի ժողովրդական ասացվածքը. «Առյուծ Լուսաւորչի հաւատին, վա՛յ ուրացող մարդին»²⁸։

Տաթևացիի Քարոզագիրքը շատերու համար դարձավ օգտագործելի աղբյուր և դասագիրք քարոզության, հոնտորական արվեստի։ Ձեռագիրներու մեջ շատ բարձր կգնահատվի անոր արժեքը։ 1425-ին ընդօրինակված Քարոզագրքի ձեռագրե մը կմեջբերենք հետևյալ հատվածը, որ Ստեփանոս ստացողին հիշատակարանն է.

«Զի և ես վաղուց [է] ի ցանկացեալ

Եւ սուրբ գրոց կարօտ մնացեալ,

Տէրն իմ Յիսուս յիս գթացեալ

27 Լ. Ս. Խաչիկյան, հիշված աշխատությունը, էջ 72։

28 Դավիթ բեկ երբ կուգար Սյունյաց երկիրը ազատելու համար օտարներին, 1722-ին, Դավիթ անունով մեկը, որ մեկին էր Տաթևի, ուրացած էր Գրիգոր Լուսավորչի հավատը և Բաղրի կկոչվեր, հավատարիմն էր պարսից կուսակալին, տաթևացիները զինելով կամբարացիներ գլուղը՝ Դավիթ բեկի դեմ հանելու համար։ Սակայն Դավիթ բեկ հանկարծակի կուգա կգրավեն և կպաշարեն ամբողջ Տաթևը, «և յետ երկուց ատուրց զոսմոր ածէր և զնա և զամենայն ինչս նորա կալեալ ի Շէնհայր ածէր, և հրամայէր նմա զաւուրս երկուստան ի մէջ եկեղեցւոյն յանդիման ամենեցուն ասել բարձր ձայնիւ զառածն զայս ուսմկաց թէ, «Առյուծ Լուսաւորչի հաւատոյն, վա՛յ ուրացող մարդոյն», ապա հատանէ զգլուխս նորա, և ինքն երթալ բնակի ի Տաթև» (Ալիշան, «Սիսական», էջ 224)։

25 «Նոտարք հայոց», էջ 27։

26 Լ. Ս. Խաչիկյան, «Ժժ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Երևան, 1955, էջ 10։

Եւ զիմ փափաքս կատարեալ,
Տեսի Սուրբ Գիրքս զարդարեալ
Անգին ալամբ մարգարտաշար,
Աղութ, զմրուխտ և ալն գոհար,
Լոյս համասփիւռ և կառավար,
Սա բուրաստան արփիափայլ,
Անմահական պտղօք լցեալ,
Ի Սուրբ Հոգւոյն շնորհիւ լցեալ՝
Անմահական հոտ մեզ բուրեալ,
Մարգարէիւքն է հաստատեալ
Ի առաքելօքն է ամրացեալ,
Հայրապետացն է ճոխաբառ
Եւ բարունեացն ջահ ի վառ:
Իմաստասէրքն են զարմացեալ,
Թէ անշափ շնորհքն, ո՞ր աստ հեղեալ,
Հերձուածողքն են կարկամեալ
Եւ բանսարկուն տարէկուեալ»²⁹:

1424-ին գրված այլ ձեռագրի մը մեջ կկարդանք.

«Բանքս այս քաղցր, խորհիս մեղուի,
Ի քիմս ուղիղ դամանողի,
Իսկ սալ սրեալ սուր երկսայրի
Ընդդէմ ամէն հերձուածողի,
Որ աղգ աղգ հերձիք ի Տէր խօսի,
Նալ և կարկիշ պիղծ բերանի
Եւ բառաքար ի ճակատի՝
Որք հաւանի[ն] Քաղկեդոնի
Եւ հայհոյողք են Քրիստոսի»³⁰:

Անշուշտ բնավ զարմանալի չէ, թէ ինչու՞ Մխիթարյաններ երբեք չեն հիշատակած Գրիգոր Տաթևացիի անունը (տե՛ս Զարբհանելիան, «Պատմութիւն հայ հին գրողութեան»):

«Գիրք Հարցմանց»-են վերջ Գրիգոր Տաթևացիի երկրորդ մեծ աշխատութիւնն է «Քարոզագիրք»-ը: Երբեմն մեջ բերված են նաև ուրիշներու քարոզները: Վերնագիրներուն մեջ դրված են «նորին» և «յայլմէ», «զի յատկասցին ի միմեանց, և մի՛ գողացեալ թուեսցին տիմարաց մտաց»: Այս քարոզները, ընդհանրապէս «քարոյակրթական և ուսուցողական ուղղութիւն» են: Տաթևացիին կիսուի սիրո, խոհմութիւն, արիութիւն, աշխատասիրութիւն, ծուլբերու, անհոգներու, երկրագործներու, «հալալ ամուսնութեան», «վասն արդար վաճառաց և կշռոց», եկեղեցւոյ խորհուրդներու և այլ նյութերու մասին:

«Տաթևացու քարոզ»-ը, որ իբրև տեսակ փոխարինել է հին «ճառ»-ին, «անբողոքեան»-ին, չունի վերջիններիս պերճ ու պաճուճած եռանդալից ձևը, ընդհանրապէս սառն ու ցամաք է, պարզուկ ու հասարակ, խոսված լեզվին մոտ, բայց ոչ միջին հայերենով: Իշխող տոնն է հանգիստ սովորեցնող

ուսուցչի, որ տալիս է լուրջ բացատրութիւններ. ազատ չէ սխալաստիկ ձևերից, թվարկութիւններից և մեկնութիւններից, որոնք իր ժամանակի մարդկանց համար անհրաժեշտ ու հաճելի են եղել: Առաքել Սյունեցին շափազանց գովելով իր «մեծ վարդապետ» Գրիգորին՝ անվանում է նրան «մեծ հոգևոր», «քաջ հոգևոր», «հոգեշարժ լեզվի» տեր: Անշուշտ, նա իր բերանացի քարոզների մեջ ավելի հոգևորական շնորհ է ցույց տվել, քան գրավորների մեջ: Հովհաննէս Որոտնեցու թաղման ժամանակ ասած նրա ներքողյանը իսկապէս հարուստ է ճարտասանական ձևերով—հարցում, բացականչութիւն, կրկնութիւն նման կազմութիւն խոսքերի և այլն. կան նաև պատկերավոր և առատաբան արտահայտութիւններ առանց ճոռոմութիւն, տրոմագին զգացմունքով և անկեղծ սիրով լի մի գեղեցիկ ներքողեան, Սուրբ Գրքից առած նմանութիւններով մի երախտագիտական գովեստ արժանավոր գործի»³¹:

Տաթևացիի քարոզագրերու հետապնդած նպատակը գործնական, ուսուցողական և դաստիարակչական եղած է: Նույն նպատակին համար հորինած է ան իր մյուս աշխատութիւնները, այսինքն՝ «Արիստոտէլի գրող լուծմունս», զՍտորոգութեանց, զՊերիկուսի, իրմէնիասին, և զԱռաքինութեանց, նաև զՊորփիրին, զՊարապմանց լուծմունքն, զՍաղմոսի քաղուածուն, զԱռակաց քաղուածուն, զԼուծմունքն Արիստակիսի, և Գէորգայ գրչութեան... զՔաղուածուն Մատթէոսի Աւետարանին, և զԵսայիայ քաղուածուն, և զՈսկեփորիկն» և այլն:

«Գիրք հարցմանց»-ի հիշատակարանը³². — «Արդ՝ ես վերջին ծնունդս Եկեղեցւոյ և տրուպու բանասիրաց, Գրիգոր պիտակ անուն խնդրող բանին. բացալայցի զբանս հարցմանց ի լուսաւոր բանից վարդապետաց Եկեղեցւոյ: Ի խնդրոյ ումեմ բանասիրի Ատոմի ուղղափառի: Որ ի վաղուց հետէ բազումս թախանձէր: Եւ վասն իմոյ տկարութեան և ժամանակիս վրդովման զխնդիրն յապաղէի: Եւ ապա ի սէր անձուկ ժտելոյ նորին, ապաստանեալ ի նոյն որ զօրացոյց զտկարս, ձեռն ի գործ արկեալ աւարտեցաւ բազում միջոցաւ. և փախստեամբ ի տեղիս. և մեծ ջանի փութացեալ:

Որ և ո՛չ ժամանաց ի կատար բանիս վերոյ ասացեալ խնդրոյն: Այլ ի հասարակ գրոյս՝ հասարակեաց և նա զկեանս առօրեայ հասեալ ի գանձ իմաստից և յաղբիւրն

²⁹ Լ. Ս. Խաչիկյան, հիշված աշխատութիւնը, էջ 346—347:

³⁰ Անդ, էջ 318—319:

³¹ Մանուկ Աբեղյան, «Հայոց հին գրականութիւն պատմութիւն», Երևան, 1946, Բ հատ., էջ 364:

³² Գրիգոր Տաթևացի, «Գիրք հարցմանց», Կոստանդնուպոլիս, 1729, պրակ ԽԵ:

գիտութեանց: Որոյ յիշատակն օրհնութեամբ
եղիցի ամէն:

Ա՛րդ՝ եղև զբաւ բանիս, ի շրջագայութեան
Հայկազեան տօմարի, Պետ³³ թուի: Ընդ հո-
վանեալ երկնահանգէտ մեծարգոյ ուխտի
Սինեաց նահանգի:

Առաքելական Աթոռոյս սուրբ առաքելոյս.
և այլ շրջակայ հրեշտակաբնակ սուրբ մե-
նաստանեայց: Որոց խնամօք ամրացեալ
փրկեսցուք յամենայն փորձութեանց ամէն:

Իսկ լուծումն հարցմանցս այսոցիկ, ոչ
ամենեւին օտարաձայն աւելորդս խուզեալ. և
ո՛չ գեղջուկ իմն աշխարհական խօսից յար-
մարեալ: Այլ զպիտանիս եկեղեցւոյ և վար-
դապետաց ոգեշահ խնդիր հաւատոյ միայն
հոգատարեալ: Ուղղակի ճշգրտութեան և
անըստգիտ իմացման: Բովանդակեալ ոչ
զամենայն որ ամենեցունց է գիտելի: այլ
զբանս բազումս որ բազմաց է պիտանի
և խնդրելի:

Ա՛րդ՝ է՛ ինչ ի սմա հաւաքեալ ի լուսաւոր
բանից վարդապետաց սրբոց ըստ գրոյն կամ
իմացուածոյն: Եւ է՛ ինչ ի ներգործութեանց
Հոգւոյն Աստուծոյ շնորհաց. որ ծածկէ յի-
մաստնոց և յայտնէ տղայոց յիրաբանչիւր
ժամանակս ըստ կամաց իւրոց: Եւ թէ այս և
թէ այն, դու ընկալ զխնդիր մտաց քոց առանց
ամենայն երկբայութեանց. իբր ի միոյ կե-
նեղուտ աղբբէ կենաց ուռճալրացեալ և
պտղաւէտեալ. ի փառս և ի գովեստ նորին
տնկազործի և առաջնորդի:

Զոր և ես զօրէն մշակաց բազմահաւաք
պտղոց. կամ փունջ մի անուշահոտ բազմե-
րանգ ծաղկանց. կամ շնչին թռչնոյ զխորիսիս
մեղու՝ կամ որպէս զլուծայս այլոյն տա-
ռապանլ գոյիս:

Աղերս ընծայեցի և գանձանակ ճոխու-
թեան ձերդ մեծութեան. իմաստասէր և ճշը-
մարտասէր Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց և
ընթերցասէրդ մտաց:

Որ և աղաչեմ զբարեմիտ հանդիպօղոսդ՝
եղբայրական սիրով հաւանիլ, զպակասն
լնով և զաւելիսն կշռել: Եւ պիտանեացն՝
փառս վերընծայել այնմ, որ փառաւորեալն է
ի պարգևս իւր: Իսկ զանպիտանսն ներել
մերոյ փոքր ընկալ անօթոյ և դանդաղկոս:
փութոյ:

Դարձեալ, յերեսս անկեալ արտասուալի
դիմօք հողս և փոշի՝ սուրբ գարշապաթաց
ձերոց, աղերսեմ ի խորոց սրտէ գհարադատ
գովթ հարց և եղբարց հոգեւորաց: Զի կաթ մի
արտասուաց ի կաթիլ դուլէ ձե՛րդ մաղթանաց
ցօղեսցի ի գերեզման հոգւոյ իմ տառապա-
նաց:

Եւ լուսացէ զբազմաշարաւ զաղրացեալ
ոսկերս՝ մեղօք մեռելոյս: Զի թերևս վասն
ձեր սիրալիր մաղթանացդ՝ գտայց ողորմու-
թիւն յամէնողորմ Փրկչէն մերմէ:

Այլ և վարժապետին իմոյ և մեծ հետու-
րին հայոց Յովհաննու Որոտնեցւոյ, եղիցի
ի սմա յիշատակ մաղթանաց մասին օրհ-
նութեան. և վիճակ ժառանգութեան սրբոցն
ի լոյս: Զի նա՛ ծնաւ զմեզ ըստ բա-
նի՛ բազմաշան երկօք, կրթեալ ի մասնուս
վարժարանի և ի յոյսն կենդանի: Որ և ձեզ
յիշողացդ և մեզ լուսողացս առ հասարակ
ողորմեսցի բարեբար և բազումողորմ մար-
դասէրն Աստուած և Տէրն մեր Յիսուս
Քրիստոս, ամէն:

Այլ և զերջանիկ գաղափարօղոսդ մաղթեմ.
որք ընդօրինակէք Զգիր հարցմանցս այսո-
րիկ. զրել և զսակաւ յիշատակս այսոցիկ:
Որպէս զի և դուք լիջիք դրեալ ի գիրն կեն-
դանեաց ամէն:

«Գիրք հարցմանց»-ի հիշատակարանն
անմիջապէս վերջ գործին կցված է «Հարց-
մունք Գէորգ վարդապետի. և լուծմունք Գրի-
գորի նորին հարազատի» հարցումներու
շարքը: Այդ 14 հարցումները առհասարակ
իմաստասիրական և աստվածաբանական
բնույթ կկրեն: Այսպէս՝ մեռելոց հարութեան,
նախամարդուն դրախտին արտաքսման, աշ-
խարհի կազմութեան և այլ սուրբգրական
շփոթ մնացած հարցերու վերաբերյալ:

Սակայն 14 հարցումներուն պատասխանե-
լեն ետք, Տաթևացի կանդաղառնա իր ժա-
մանակաշրջանին, որ արհամիրքի շրջան մը
եղած է: Տաթևացի կգրեն Գևորգ վարդապե-
տին. «Պետք եղած չափով չկրցա գոհացնել
ձեր հարցասիրութիւնը, նախ՝ տկար ար-
տահայտութեանս պատճառով, զոր ստիպ-
վեցա պարզաբանել ձեր եղբայրութեան
խնդրանքին վրա». «Եւ այս ի խոտվութեան
ժամու և յանձուկ տեղոյ: Յորում պաշա-
րեալք ի հինից նետողաց կրկին յարուցեալ
նորազմ անուանեալ ազգաց: Զոր և անբաւ
բազմութեամբ ասպատակեալ աւերեաց
զաշխարհս Հայոց, Պարսից, Վրաց և զամե-
նայն արեւելեայս:

Ոմանք ի գերութիւն վարեալք արք և կա-
նայք: Եւ կէսք առաթուր դիպեալ սրախող-
խող գալարեալ: Առհասարակ քահանայք և
աշխարհականք գէշ անկեալ դիպեալ ան-
թաղ ընկեցեալք: Եւ այլք ի բազմազան
տանջարանս մաշեալք:

Ոմանք հոյս կիսայրեաց. տողորեալք, և
այլք ի սովոյ գազանաբեկ վտանգեալք:
Կէսք խստամբեր կրիւք շարշարեալք. և այլք
երկիւղիւ պակուցեալք: Որ և մեր նստելոյ
իբր ի մետաղս կամաւոր դիպահոց՝ Շահա-
պօնս կոչեցեալ ամրոցի: Ոչ ինչ ընդհատ

33 Պետ³³=846. 846 + 551 = 1397. ուրեմն «Գիրք
Հարցմանց»-ը գրված է 1397-ին:

բերելով ի մեզ զօրինակ մեծի սաստկասարսուռն ատենի»³⁴:

«...յաւուր նոր կիրակէի ասացեալն կրկնոյ Զատկի, յանկարծահաս ժամու շարժեալ հեղեղաց ուղիս խոռովութեանց: Սաստկագին զոյմամբ և ահագնատեսիլ սուաբամբնկ կորովալից նետողաց. որ պատեալ պահեալ պաշարէին զմեզ: Ասացեալն նմանապէս և աստ կատարեալ. ոչ միայն յանդ ի հեռաստան, կամ աղալ յերկան: Այլ և ի դռան Կլայիս սակաւ ինչ դանդաղեալ, մինն փրկեալ և միան գերեալ: Էր և տեսանել աստ աղիողորմ տեսիլ. միայն արտասուալի դիմօք և կականաբարձ հառաչմամբ. ազգք և սիրելիք. ծնողք և եղբարք»³⁵:

Այս բոլորին կհաջորդէ սովը և շատերու մահվան պատճառ կդառնա.

«Եւ այս աղէտ անգերծ տարակուսից շըրջապատեալ զմեզ շրջագայութեամբ տօմարի Հայկազեան սեռից, հարիւրից կրկնակի քառից և վեցեակ վեցից»:

«Եւ այսպես, — կգրէ Տաթևացի, — տրտմեալ սգով և թախծեալ մտօք ընծայեցի տըխեղծ մատամբ. զխոնարհոյ նուէրս բանի, իրր զլումայս այրուին՝ քումդ գանձարանի»³⁶:

«Գիրք հարցմանց»-ը կբաղկանա տասը հատորներ, որոնց պարունակութիւնը հետևյալն է.

«Առաջինն՝ Ընդդէմ մաքինեցուց և հրէից, Երկրորդն՝ Ընդդէմ Արիոսի և հոգեմարտիցն և նեստորի և երկաբնակացն:

Երրորդն՝ ճշմարիտ աստուածաբանութեան Դիոնիսի՝ ցուցումն սակաւութի:

Չորրորդն՝ Վասն վեցօրէից և արարչութեան բոլոր աշխարհի:

Հինգերորդն՝ Ի կազմութենէ լինելութեան մարդոյն:

Վեցերորդն՝ Ի նոյն յարարածոց սկզբանէ՝ ըստ կարգի պատմութեան և գրոցն Մովսէսի:

Եօթներորդն՝ Յետև և դատաւորք և Դ թագաւորութեանցն համառօտեալ:

Ութերորդն՝ Ի նոր Կտակաց՝ մարդեղութեան բանին Աստուծոյ:

Իններորդն՝ Ի նորս Եկեղեցւոյ հարցմունք զանազանք:

34 Գրիգոր Տաթևացի, «Գիրք հարցմանց», Կոստանդնուպոլիս, 1729, էջ 788ր:

35 Անդ՝ էջ 789ա:

36 Անդ՝ էջ 789բ:

37 Պետք է ըլլա «Կտակարանաց»:

Տասներորդն՝ Վասն փոփոխման մարդոյս և կատարածի աշխարհի: Յարութեան և Դատաստանին հատուցման»³⁸:

«Գիրք հարցմանց»-ի վերջում, որի վերնագիրն է «Հարցմունք Գէորգ վարդապետի և լուծմունք Գրիգորի նորին հարազատի», երկվում է, որ Տաթևացին մանրամասն պատասխանել է նաև Հովհաննես Որոտնեցու աշակերտ Գևորգ վարդապետ Երզնկացու տարբեր բնույթի 14 հարցերին, 1387 թվականին:

Տասը տարի հետո, 1397-ին, «գրեցաւ ծաղկազարդ, և վարդապետի՝ թ, մարգարտաշար» Մեծ հարցմանց գիրքը Աստուածանունով մեկու մը խնդրանքով, որ կանխահաս մահ մը ունենալով, չկրցավ վայելել Հարցմանց գիրքը:

Մեղքեւեղ անունով մեկը Տաթևացիի կենդանութեան իսկ կընդօրինակէ սույն գիրքը 1401—1407-ին և այդ առթիւ տաղաչափյալ կգրէ.

«Ի յովթ հարիւր Հայոց թուական Եւ յիսներորդ սկսեալ նոր ամ, Գիրքս գրեցաւ այս հրաշազան Հարցաբանում և պատասխան. Ի մեծ հոգետոր վարդապետէ Գրիգոր անուն և հսկողէ. Այն որ զանճառս խորոց յայտնէ, Ճաշակ մըտաց մատուցանէ, Շինեաց զգիրքս զայս պիտանի, Որ զամենայն իմաստս ունի»:

1720-ին, Աստապատցի Պետրոս աստվածաբան մեծ վարդապետը որպէս նվիրակ Մ. Էջմիածնէն Կոստանդնուպոլիս կուգա, և կփափագի «Գիրք Հարցմանց»-ը տպագրել: Հագիւլ քանի մը պրակ տպագրած, գործը կիսատ կմնա և քիչ վերջ կվախճանի գիտնական ու բարեկրոն վարդապետը Էջմիածնի մեջ: Գործի տպագրութիւնը հանձն կառնեն մահտեսի պարոն Շահնազար Արեւելյն և տիրացու Մովսէսը՝ որդի Բյուզանդացի Խոնա Դանիելին, կավարտեն տպագրութիւնը 1729 մայիսին: Տպագրողը եղած է Կոստանդնուպոլսեցի Աստվածատուր մահտեսին, որդի Խոնա Կարապետին:

Տպագրողին կողմէ այսպէս մակագրված է «Գիրք հարցմանց»-ի սկիզբը.

«Մեծի հօրն Սրբոյ երանելոյն Յոհաննու Որոտնեցւոյ՝ աստուածուսոյց աշակերտի, և պարգեին Լուաւորչի, Սրբոյն Գրիգորի Տաթևացւոյ, աստուածաբան վարդապետի բուն իմաստասիրի և խստակրօն ճգնաւորի արարեալ զսուրբ Գիրս հարցմանց ի հերքումն աղանդից ամենայն հարձուածողաց: Աւ ի լու-

38 Պետք է ըլլա «Հարցման»:

ծումն բազմազան բանից ճշմարտութեան ի փառս միոյն Աստուծոյ և յօգուտ ուղղափառ մանկանց Կաթողիկէ Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցւոյն Քրիստոսի»:

Լատին եկեղեցւոյ համար ինչ արժեք ու ունի Քովմաս Ագլինացիի *Somme théologique*-ը, նույն արժեքը ունի նաև «Գիրք հարցմանց»-ը Հայաստանայց Եկեղեցւոյ համար: Այս մեծ գործին համար բոված է. «բազմազան բանից լուծումն նրբին և եղծումն ալեալ ազգաց և աղանդից և հերձումն ամենայն հերձուածողաց շարափառաց ի փառս ճշմարտութեան Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ և յօգուտ ուղղափառաց մանկանց Կաթողիկէ Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցւոյն Քրիստոսի»:

Ըստ Օրմանյանի՝ «Տաթևացին անկասկած պետք է դասել ժամանակին գիտնականներուն շարքը: «Հարցմանց գիրք»-ը թե՛ ոճով և թե՛ պարունակովյամբ համահավասար կերպարան և արժեք ունի միջին դարու հռչակավոր լատին աստվածաբաններուն, Թովմաս Ագլինացիի³⁹, Ալբերտոս Սվաբեցիի⁴⁰ և Սկոլտոս Երինացիի⁴¹ գործերուն հետ, հան-

գիտակշիռ առավելութուններով և համանկան թերութուններով: Ասկի կհետեցնենք, թե ոչ միայն լատիններն հմտությամբ, այլև լատիններուն ընդունած ձևերով ուզած է մաքառիլ անոնց դեմ: Մինչև իսկ կրնանք ավելցնել, թե Հարցմանց գիրքին մթին բացատրութունները կրնան լուսաբանվիլ Սկոլաստիկյաններուն լատիններին դարձվածներուն համեմատությամբ»⁴²:

Հուժկու միտք մըն էր ամենայն հայոց վարդապետը, նուրբ տրամաբանող մը, հոգախոս աստեղարան մը, համոզված ու հավատացյալ հոգևորական մը, լուրջ մտավորական մը: Իր յուրաքանչյուր խոսքին, զբրվածքին, գործին, պատճառաբանության մեջ ներկա է ինք, յուրահատուկ շեշտով մը, շեշտ մը, որ տաթևացիական է: Ըստ Մեծոփեցիի՝ Գրիգոր Տաթևացին, երկրորդ աստվածաբան, Հովհան Ոսկերեանն էր մեր ժողովուրդին: Ան, անդադար ուսուցանելով, կ'ուսավորէ Հայաստանայց Եկեղեցին և կ'մնա ճշմարտութի մէջ եկեղեցւոյ:

Գրիգոր Տաթևացին հռչակավոր Տաթևյան դպրոցի անխորտակելի սյուներն մեկն է: Տաթևի Դավազան սյունի կողքին ինքն ալ ուրիշ սյուն մըն է, հավերժական կոթող մը հայ մատենագրության անդամատանին մեջ:

³⁹ ԺԳ դարու ամենամեծ գիտնականն ու աստվածաբանը:

⁴⁰ ԺԳ դարու սքոլաստիկ փիլիսոփա և աստվածաբան:

⁴¹ Թ դարու սքոլաստիկ դպրոցի հիմնադիրներն մեկը:

⁴² Մաղափա առեպիսկոպոս Օրմանյան, «Ազգապատում», Բ հատ., էջ 2029:

